

**АРХЕОЛОГІЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ ГАЛИЦЬКОГО
КНЯЗІВСТВА**

У Галицькій землі протягом багатьох століть традиційно діяли особливі умови “контактної зони” центральної Європи. Тут перехрещуються впливи Заходу (Велика Моравія, Чехія, Польща), Півдня (Велика Болгарія, Угорщина) і Сходу. Не обминали ці землі й впливи Візантії та Риму. Але найбільш традиційними були зв'язки з північним східно-слов'янським світом, які згодом (X-XI ст.) оформились на державному рівні у складі Київської Русі. Все це не могло не позначитись на історії та культурі Галицького князівства.

У XII ст. – першій половині XIII ст. тут склалась самостійна і дуже своєрідна галицька архітектурна школа [1], у формуванні й розвитку якої вирішальне значення мали міжцерковні (латинсько-православні) зв'язки, які, у свою чергу, відповідали складним державотворчим процесам на цих землях. Так, проводячи незалежну від київських князів політику організації Галицького князівства (XI – XII ст. при Ростиславичах) і утвердження Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст. при Романовичах), а з іншого боку, звертаючись за допомогою до католицького Заходу й Півдня, з якими існували політичні, економічні, культурні та патронімічні зв'язки, галицькі князі створювали передумови своєрідного унійного розвитку Галицької Православної церкви. Цей процес відбувся також у галицькій культовій архітектурі XII-XIII ст., де поєдналися русько-візантійські й романсько-латинські архітектурно-художні традиції. Ці висновки зроблені дослідниками стосовно двадцяти пам'яток Галицької кам'яної архітектури [2]. Відсутність археологічних даних про пам'ятки дерев'яної галицької архітектури не дозволяла доказово перевірити їх існування. До 60-х років XX ст. на території всієї Давньої Русі не було досліджено жодної дерев'яної давньоруської церкви. І тільки нещодавно виявлено й досліджено близько десяти дерев'яних храмів на території Галицької землі (чотири з них – автором) [3]. У даній роботі, ми вперше в українській історіографії подаємо загальну характеристику всіх нині відомих дерев'яних храмів Галицького князівства. Джерельна база цього типу пам'яток утворилася й буде доповнюватись виключно за рахунок археологічних студій.

У 1960 р. вперше в Галичині чернівецьким археологом Борисом Тимощуком було виявлено залишки дерев'яної церкви XII-XIII ст. у с.Вікно Заставнівського району Чернівецької області (селище Мартинівка) [3].

За даними автора розкопок, видно, що це була двозрубна будівля з трапецієвидною апсидною (вівтарною) частиною. Основний зруб – 6х6 м, довжина апсиди 1,5 м, а загальна довжина церкви становила 7,5 м. Під час розкопок простежено окремі великі камені, на яких стояли нижні вінці центрального зрубу. В апсидній частині виявлено суцільні кам'яні фундаменти. На особливу увагу заслуговують знайдені тут керамічні плитки від мозаїчної підлоги чотирикутної (14х13 см) та трикутної (12 х 12 х 12 см) форми та фрагменти штукатурки, вкритої фресками. В середині храму виявлено підплитове поховання та кам'яну гробницю-костницю з двома захороненнями. Костниця розміром 0,6 х 0,5 х 0,6 х 0,5 м і висотою 0,4 м. Навколо церкви розміщене й невелике кладовище, а увесь цей культовий комплекс знаходився на невисокому пагорбі, в центральній частині поселення сільського типу, датованого серединою XII – серединою XIII ст.

У 1977-1978 р. лєнінградським археологом Олегом Іоаннісіаном, львівськими науковцями І.Свєшніковим та І.Могитичем у с.Звенигороді на Білці (літописний Звенигород), було відкрито залишки ще одного дерев'яного храму [4]. Це була прямокутна (6,95 х 7 м) будівля з прямокутною (3,25 х 5,55 м) апсидою без фундаментів. Від мозаїчної підлоги (на жовтій глиняній підоснові) залишився в окремих фрагментах такий набір керамічних плиток: трикутні (10 х 12 х 12 см) й прямокутні (11,5 х 14,5 см). Окремі трикутні плитки були орнаментовані “плетінкою”. Крім них, виявлено одиничні екземпляри фігурних і стріловидних плиток, які утворювали в мозаїчному наборі окремі орнаментальні пояси і омфалії. Плитки полив'яні, трьох кольорів (жовті, коричневі, зелені). Під підлогою, вздовж стін, знаходились і окремі захоронення. Навколо церкви засвідчено наявність невеликого кладовища. А в цілому, церква була розташована на посаді стольного міста Звенигорода.

У 1981-1982 р. в с. Олешків Снятинського р-ну Івано-Франківської області, на давньоруському городищі Замчище, автором відкрито зовсім невідомий не тільки в давньоруській, але й в середньовічній європейській архітектурі тип дерев'яної ротонди [5]. Це була велика будівля, яка складалась із основної частини – розімкнутого дванадцятигранника й триапсидного прирубу зі сходу. Кам'яні фундаменти основної частини храму мали висоту 80 см і ширину 55-100 см. Фундаменти апсид заввишки 40 см і завширшки 35-40 см. Кладку виконано без розчину, шляхом закидання камінням фундаментного рову, опущеного в похований чорнозем та на 30-40 см заглибленого в материк. В середині споруди виявлено 10 кам'яних основ (в ямах) від дерев'яної колони, яка служила

опорою для верхньої надбудови. Діаметр підкупольного кола (в середині колонади) становив 8,3 м. Відстань між стовпами-колонами по периметру становила 1,4 – 2,9 м, по діагоналі 7,3 – 8,3 м. Усі діагоналі перетинаються в одному центрі, який і є центром всієї будівлі. Побудована в центричному плані, ротонда мала значні розміри: довжина 19,45 м і ширина 18,5 м. Діаметр розбивочного кола становив 18,5 м, що дорівнює 40 ліктям (по 46,24 см). Азимут будівлі – 60°.

Усю площу підлоги ротонди, крім апсидної частини, було викладено трикутними керамічними плитками двох типів: великі (11,5 x 20 x 20 см) й малі (9,5 x 11,5 x 11,5 см). Великі плитки в мозаїчному наборі були розміщені в зовнішній площині підлоги, малі – в середній. В цілому, вони складали по колу рядну систему з таким модульним чергуванням: жовті-зелені-жовті-коричневі-жовті-зелені і т. д. Це відповідало й центричному характеру будівлі. В підкупольній центральній частині храму-ротонди з фігурних керамічних плиток було викладено складну мозаїчну сюжетну композицію у вигляді великих і малих орнаментальних кіл-омфалій. Великі кола набрано із плиток чотирьох основних типів: у вигляді ступінчастої піраміди (жовтий і зелений), зигзагоподібний (жовтий), складний лекальний в поєднанні із колами (жовтий і зелений), стрічковий (жовтий).

Загальна ширина орнаментального поясу кола становить 52 см, а внутрішній діаметр цього кола дорівнює 96 см. В середині великих орнаментальних кіл знаходились великі мозаїчні зображення, зокрема орла в геральдичній позі, голуба, грифона. Тло коричневе, а саме зображення – жовтого кольору. Малі орнаментальні кола утворені з плиток двох типів: стріловидні (жовті), полум'яновидні (жовті й зелені). Ширина цього поясу становить 11 см, а внутрішній діаметр – 62 см. Всередині малих кіл вміщено, очевидно, зображення серафимів.

На жаль, із цілого мозаїчного набору знайдено лише окремі фрагменти: частини крил, тулуба, голови, хвоста тощо. Реконструйована нами* композиція складалась, можливо, із чотирьох великих орнаментальних кіл, чотирьох малих та одного малого центрального. Останнє мало орнаментальний пояс, набраний із плиток двох типів: трикутні (зелені) й ромбовидні (жовті). Зображення в цьому середньому колі не збереглось. Із окремих деталей видно, що всі зображення виконано з особливою ретельністю: рельєфні деталі оперення крил, тулуба, хвоста, лап тощо. Фігури виглядають дуже монументальними, як своєрідні іконні образи, що підсилюється їхніми великими розмірами.

* Реконструкція омфалій виконана спільно з художниками-реставраторами М. Канюсом і М. Павлюком.

Усі зображення об'єднані однією темою і композиційно відповідають храму-ротонді. Масштаб усіх мозаїчних зображень пропорційний масштабу всієї просторової системи храму, що утворює тим самим єдину архітектурно-художню композицію. Це друга з відомих сюжетних мозаїк серед усіх давньоруських храмових підлог, а за технікою виконання в кераміці – унікальна для всього давньоруського мистецтва.

Храм служив і усипальницею. Під підлогою виявлено 23 підплитові поховання (дитячі, чоловічі, жіночі), які розташовувались окремими групами вздовж стін храму. Ще 110 поховань досліджено нами навколо ротонди. Серед них значна кількість – підплиткових. Цікавою особливістю багатьох із них була наявність під головою і в ногах небіжчиків керамічних плиток, або плоских камінців. В цілому, беручи до уваги увесь архітектурно-археологічний комплекс “круглого” городища (116 x 104 м) із храмом-ротондою посередині та з сусіднім (500 м на схід) городищем і посадом, городище Замчище, очевидно, було укріпленим міським монастирем. Ленінградський вчений О.Іоаннісян навіть вбачає в ньому власність візантійського царевича Андроніка Комнина, який перебував на галицьких землях в 1164 р.

У 1984-1985 р. нами було досліджено велику дерев'яну замкову церкву, розташовану на городищі-дитинці літописного (1229 р.) міста Василюва на Дністрі [6]. Як показали охоронні археологічні розкопки, церква входила до системи зрубних оборонних стін, які стояли вздовж берега Дністра, і була майже повністю знищена кар'єром та окопами під час першої світової війни. Беручи до уваги поширення й концентрацію керамічних плиток від підлоги та наявність захоронень, які утворювали в плані чітку самостійну групу, вдалося реконструювати форму церкви. Це була велика (9,5 x 13 м) зрубна будівля без фундаментів, яка своєю трапецієвидною (апсидною) частиною (4 м) входила до системи оборонних зрубних стін.

Мозаїчна підлога цієї замкової церкви була викладена керамічними чотирикутними плитками двох типів. До першого належать прості чотирикутні плитки розміром 12 x 12 см та 14 x 14 см. Всього знайдено понад 200 їх уламків. До другого типу належать плитки розміром 12 x 12 см із зображеннями грифона (23 фрагмента), орла в геральдичній позі (14 фрагментів), та оленя (4 фрагмента). Останні (оленя) виконані в народній декоративній манері. Плитки із зображеннями орла й грифона ідентичні знайденим у галицьких церквах: Успенському соборі та церкві-квадрифолю в урочищі Полігон. Колір поливи жовтий, коричневий і зелений. Крім плиток, на території церкви виявлено багато залізних цвяхів та

фрагменти хороса (панікадила). Під підлогою храму знайдено 7 поховань, які були розміщені вздовж його стін. Ще 17 досліджено на території кладовища, яке займало всю південно-східну частину дитинця літописного міста Василева.

У 1986-1990 р. львівський архітектор-археолог Юрій Лукомський дослідив на посаді княжого Галича (урочище Царинка) залишки великої дерев'яної церкви [7]. Автор розкопок стверджує, що план храму мав форму рівнораменного хреста, видовженого зі сходу трьома апсидами. Таким чином, він подібний за своєю композицією до плану церкви св. Миколая у Львові (середина XIII ст.), але у своїй внутрішній частині мав ще два окремі стовпи. Загальні розміри будівлі становлять 14,6 x 18,9 м. Фундаменти викладені в ровах річковим камінням на глиняному розчині. Їх ширина – 0,9–1,0 м, а глибина – 0,7–0,8 м. Підлога вимощена тесаними вапняковими плитами (45 x 40 см). В окремих місцях вона доповнювалась мозаїчним набором з керамічних плиток (12 x 12 см). Деякі з них мали на лицевій стороні зображення птаха-сирени або були вкриті рослинним орнаментом. Стіни церкви були дерев'яними, зрубно-каркасної конструкції.

У церкві знайдено три вапнякові саркофаги, у двох з яких знаходились поховання. Навколо церкви-усипальниці розміщувалось і невелике кладовище (багато-шарове). Автор розкопок вважає даний храм літописною церквою св.Івана. В XIII ст. на цьому місці споруджується велика кам'яна церква, фундаменти якої повністю охопили рештки дерев'яної. Вона входила до комплексу міського монастиря, який проіснував тут ще декілька століть.

У 1987-1990 р. нами проводились охоронні розкопки дерев'яної церкви та кладовища на території укріпленого ремісничого посаду давньоруського літописного міста Биковен на Дністрі [8] с. Буківна Тлумацького району Івано-Франківської області. Культова будівля займала домінуюче, підвищене місце на майданчику городища, навпроти воріт. Основу храму становила суцільна кам'яна вимостка товщиною до 30 см. Складна форма площини цієї вимостки дозволяє припустити, що будівля була тризрубною: трапецієвидна апсидна частина (2,5 x 5; 2 x 2,5 x 4,8 м), прямокутний притвор (3,2 x 3,8 м) і центральна (шестикутник зі сторони 3,8 x 3,8 x 7,3 x 4,8 x 7,3 x 3,8 м). Загальна довжина будівлі становила 13,7 м. У центральній частині виявлено стовпову яму від колони. Азимут будівлі – 90°. Під час досліджень знайдено багато зілзних цвяхів та керамічних плиток від мозаїчної підлоги. Плитки трикутні (9,5 x 11,5 см), чотирикутні та ромбовидні.

Крім того, трапляються окремі плитки з орнаментом на лицевій стороні (плетінка). На північ від апсиди храму розміщувалось одночасне йому кладовище. Всього нами розкопано 72 поховання. Вони мають чітку рядну й групову систему планування.

У 1987-1990 рр. Ю.Лукомський розкопав на посаді княжого Галича (урочище Церквиська) залишки невеликої дерев'яної церкви XII ст. Церква зрубної конструкції. Вона складалась із двох майже квадратних клітей більшої назви та меншої апсиди. Навколо церкви розміщувалось і невелике кладовище. Будівля згоріла десь у другій половині XII ст., і на її місці було побудовано нову кам'яну невелику (22,7 x 11 м) однонаву церкву (XIII ст.). Вона проіснувала до початку XV ст.[9].

У 1988-1989 р. автором проводились охоронні розкопки невеликої дерев'яної церкви в с. Пітрич на Дністрі, в ближніх околицях княжого Галича [10]. Тут, на території укріпленого монастиря, на невеликому природному підвищенні й було досліджено залишки церкви, сильно знищеної пізньо-середньовічними будівлями та оранкою. Фундаменти церкви складені з білої вапнякової плитки (опоки) в один, два шари. Найкраще збереглися фундаменти північних стін. Фундаменти південної та східної стін, розташовані по краю природного пагорба, зазнали сильної деформації-сповзання. Сліди фундаментів західної стіни зафіксовано лише на рівні передматерика у вигляді тонкого прошарку розмитої опоки. Наявність поховань біля стін церкви дає змогу уточнити планування самої будівлі.

Це була невелика дерев'яна однозрубна будівля, без апсиди, типу каплиці-усипальниці. Цікавою особливістю є те, що північна стіна мала залом, який сприймається як своєрідний апсидний приділ. У центральній частині храму виявлено три стовпові ямки (діаметр 27; 30; 47 см, глибина 35 см), які утворювали єдину компакту групу. Це залишки від трьох колон, які пов'язані з конструкційною особливістю будівлі і є центром двох розбивочних діагоналей храму. Загальні розміри церкви: ширина 4,8 м і довжина 6,2 м Азимут – 90°.

Під час досліджень каплички виявлено багато залізних цвяхів, бронзовий підсвічник-примикарій (західноєвропейський імпорт) та фрагмент хороса. Крім того, знайдено понад 600 фрагментів керамічних плиток від мозаїчної підлоги. Найбільша група – це трикутні плитки розміром 13 x 18, 5 x 19 см. Є ще й фігурні, які утворювали в наборі орнаментальні пояси. Модуль складався з трьох плиток – двох сегментів та фігурної серцевини, які утворювали квадрат (17,5 x 6 см), колір серцевини – зелений, а сегменти покриті жовтою поливою. До третьої

групи належать унікальні складнофігурні плитки із залишками рельєфного малюнка. Усі вони свідчать про наявність тут мозаїчної підлоги, викладеної різнокольоровими трикутними плитками, та орнаментального поясу і омфалія із зображенням всередині. Під підлогою церкви-каплиці знайдено 10 поховань (чоловічих) у глибоких ямах. Ще 66 поховань досліджено біля церкви. В пізньосередньовічний період був монастир св. Василя, у новітній час – панський маєток.

У 1989-1990 рр. лєнінградський археолог Олег Іоаннісян та львів'янин Юрій Лукомський досліджували залишки невеликої ротондальної будівлі біля замку княжого Галича в урочищі Воскресенське [11]. Її розкопки проводились ще Л.Лаврецьким (1884) та Я.Пастернаком (1941). За даними Ю.Лукомського, фундаменти церкви склалися із плит мергеля або опоки й річкового каміння. В більшості вони зараз втрачені, а місцями розорані до ширини 2 м. Споруда являла собою зрубну двох – або трьохярусну дерев'яну церкву-каплицю, план якої був восьмигранним, з розбивочним колом діаметром 9 м. Підлога викладена трикутними керамічними плитками. Під підлогою, під стінами, знаходились окремі поховання. Навколо ротонди виявлено сліди великого багатощарового (до 3 шарів) кладовища (розкопки О.Іоаннісяна в 1989 р. та Б.Томенчука в 1994 р.). Даний комплекс належав до невеликого міського монастиря, який проіснував тут до XIV ст.

Крім пам'яток дерев'яної культової архітектури, в останні роки нами було виявлено й досліджено три великі дерев'яні будівлі світського призначення [12]. Всі вони за своїми архітектурно-будівельними особливостями ідентичні культовим, що дозволяє говорити про їх однакові архітектурні традиції. Лише відсутність біля них кладовищ, керамічних плиток від мозаїчної підлоги та наявність речей побутового призначення виділяє їх в окрему групу.

У 1983 р. в центральній частині городища, в с. Любківці-Олешків, нами досліджено велику будівлю, основу якої складала суцільна кам'яна вимостка. Будівля складалась із двох частин: з півдня – дев'ятикутний зруб шириною 6,4 м і довжиною 9,2 м. До нього з півночі примикав чотирикутний зруб 5,6 x 4,8 м. Із заходу між ними простежено вхід. Даний комплекс, згідно з топографією та відповідними знахідками можна віднести до палацової будівлі XII – XIII ст.

У 1991 р. на території городища в с. Шевченкове, на схід від церкви св. Пантелеймона, на невисокому узвишші, виявлено залишки ще однієї будівлі. Це ротондальна багатокутна зрубна споруда, діаметр розбивочного кола якої становив приблизно 12 м. Фундаменти викладені

камінням-галькою на ширину 1-1,5 м, товщиною 30-40 см. Фундаменти сильно зруйновані, особливо в північно-західній частині. Будівля, можливо, належала до комплексу існуючого тут в XIV ст. осідка Галицького латинського архієпископа.

У 1992-1993 рр. нами (Б.Томенчук, В.Баран) на схід від церкви, яка розміщена на подолі княжого Галича (урочище Четверки-Церквиська), було виявлено фундаменти великої дерев'яної будівлі. Це був семигранний зруб (5х7х8х7х5х8х8 м), розділений двома внутрішніми стінами на чотири приміщення. Загальна довжина споруди становила 16,5 м, а ширина – 13,5 м. Фундаменти викладені камінням-галькою, сильно зруйновані. Будівля мала житлове призначення й належала разом із церквою до одного комплексу (плебанія).

Таким чином, виявлення донедавна зовсім незнаних пам'яток дерев'яної галицької культової архітектури на всіх основних типах стародавніх поселень (місто, замок, монастир, село), дає змогу вперше конкретно говорити про значне поширення на Галицькій землі дерев'яних церков найрізноманітніших типів і форм. На цьому етапі досліджень можна поставити питання й про те, що у формуванні дерев'яної культової архітектури Галицького князівства використовувались окремі типи і форми візантійської (православної) або романської (латинської) архітектури, про впливи кам'яної культової архітектури, а також впливи давніх місцевих народних архітектурно-будівельних традицій. Кожна з нововідкритих церков вимагає тепер, після їх археологічного вивчення, спеціального комплексного архітектурно-будівельного, художньо-мистецького та церковно-функціонального дослідження.

1. Раппопорт П.А. Архитектура Древней Руси и археология // Краткие сообщения Ин-та археологии. – 1982. – Вып. 172. – С.8; Раппопорт П.А. Зодчество древней Руси. – Л.: Наука, 1986. – С.93. Иоаннисян О. Галицкое зодчество XII – первой половины XIII в.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1982; Ю.Лукомский Архитектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991.

2. Раппопорт П.А. Русская архитектура в X – XIII в. в. // Археология СССР: Свод археологич. источн. 1982. – Вып. Е I – 47. – С.108-113.

3. Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – К: Наук. думка, 1982. – С. 140-141.

4. Иоаннисян О.М. и др.. Церкви Параскевы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси //Памятники культуры, новые открытия. Л.: Наука, 1983. – С.494-507.

5. Томенчук Б.П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті //Записки НТШ. – Т. ССХХV – С.87-96; Томенчук Б. Дослідження дерев'яного храму-ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Наук записки Івано-Франківського музею. – Вип I – С.9-29.

6. Томенчук Б. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі. – К. Вид-во Нац. музею історії України 1992. – С. 94; Томенчук Б. Василів // Мистецтво України. Енциклопедія. Т. 1. К: Мистецтво, 1995. – С. 287.

7. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича... – С. 12-16.

8. Томенчук Б. Охоронні дослідження давньоруських дерев'яних храмів Галицької землі // Тези респ. наук. - практич. семінару. – Вінниця, 1990. – С. 80-82.

9. Лукомський Ю. Монументальна архітектура давнього Галича: нові відкриття // Галицько-Волинська держава: Тези міжнар. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 65.

10. Томенчук Б. Некрополі княжого Галича // Тези міжнар. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 52.

11. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 32-34.

12. Томенчук Б. Звіти про археологічні розкопки. – 1983. – №100; 1991; 1992 – 1993 рр. // Архів Інституту Археології НАН України.

Bogdan Tomenchuk

ARCHEOLOGICAL EXPLORATION OF THE WOODEN TEMPLES BUILT ON THE TERRITORY OF THE HALYCHIAN PRINCIPALITY

This article provides the description of all known wooden temples build on the territory of the Halych-Volynian principality in the 12 th – 13 th centuries. Special attention is given to the temples inspected by the author personally. These are the rotunda the village of Oleshkiv, two churches situated on the site of chronicled towns of Vasylov and Bykoven, and chapel in the village of Petriv. Besides, the paper describes several wooden secular buildings